

# TANULMÁNY

Hadas Miklós

## A TORNÁSZAT, AVAGY A GIMNASZTIKA ÁLLAMOSÍTÁSA

### A téma körülhatárolása

Az itt közölt szöveg részlet a *Sport, modernitás és maszkulinitás* munkacímű képző könyvből. Az előző fejezet tézise, hogy a civilizáció folyamatának részeként a 19. század harmincas éveitől intézményesülni kezd az első gyűjtősport: a gimnasztika. Ennek legfontosabb új vonása, hogy az átmoralizált kollektív-nemzeteszményt átideologizált individuális testeszménnyé, s az ebből származtatott koherens testgyakorlatok együttesévé teszi. További újdonságot jelent, hogy elsősorban a gyermekek végzik. A gimnasztika révén megvalósítandó, saját életcikluson túlmutató, hosszú távú beruházás lényege a legfontosabb erőforrás, az emberi test masinériájának minél optimálisabb állapotba hozása, működőképessé tétele. Amikor a polgár számára leszármazottainak egészsége öncéllá válik, akkor nem kevesebb történik, minthogy egy társadalmi csoport a kontroll egyre szélesebb körben alkalmazott technikáit a hosszú távon elgondolt társadalmi mobilitás szolgálatába állítja; azáltal, hogy az önkontrollt, a társadalmilag meghatározott családi pályáiv meredekségét növelő teleologikus racionális technikát beépíti az életvitelbe, növeli a társadalmi térben történő előrelépés esélyét (Hadas 2002).

Azaz: a gimnasztika az életvitel forradalmi változásának generálója, melynek fontos szerepe van abban, hogy a rendi, megváltozathatalan(nak hitt) társadalmi struktúrát a változás esélyét mindinkább magában rejtő struktúra váltsa föl. Más szóval: e tevékenység a modernitás testi alapzatának megteremtésére hivatott. Beágyazottságának kifejezetten modern jegyei előre vetítik, miért és hogyan válhat egy-két évtizeddel később az iskolában bevezetendő torna, illetve testgyakorlatok megalapozójává. Ez tehát az a kontextus, amelybe a tornával kapcsolatban alább kifejtendők illeszkednek. Munkámban – Elias szempontjait némileg új megvilágításba helyezve – a férfiasság érvényes definíciójának történelmi változásait is vizsgálni kívánom.

## A tornászat kezdetei Magyarországon

Jóllehet Mária Terézia 1777-es *Ratio Educationis*a fontosnak tartja a „tanuló ifjúság egészségi állapotának gondozását”.<sup>1</sup> a Ratio által említett „játék” csak „szükséges jóként” szerepel, melynek a „mindennapi gyakorlat az alapja”. A testgyakorlás még a rendkívüli tárgyak között sem található.<sup>2</sup> Az 1806-os *II. Ratio* – a tanulók túlterhelését megszüntetendő – ezt is kiiktatja (miként a többi rendkívüli tárgyat is) (Bély 1940: 19–21). Az 1840-es évektől aztán növekszik a Clair pesti gimnasztikai intézetébe beiratott gyermekek száma, sőt, több vidéki városban is elkezdik a gimnasztika oktatását (Hadas 2002). Az ötvenes évek elején a császári udvar is kiemelkedően fontosnak tartja, hogy egészséges, edzett testű fiatalok jelenjenek meg a sorozóbizottságok előtt. Ezért szorgalmazták, hogy a Monarchia különböző részein az egyes gulgesimnt városok önálló testgyakorló egyesleteket alapítsanak az iskolai testnevelés-oktatás helyettesítésére.<sup>3</sup> Ezzel Clair is pontosan tisztában van: mindvégig gondosan ügyel arra, hogy semmi olyat ne tegyen, amivel a hatalmi központ ellenérzését kiválthatná. A gimnasztikai intézet így sikeresen túléli a szabadságharc megrázkódtatásait, s az ötvenes években is fennmarad.

A gimnasztika iskolai meghonosításának előkészítésében mégis a protestáns egyházi iskolák, illetve szervezetek játsszák a legmeghatározóbb szerepet. Kritske József, lőcsei városbíró, aki az 1825-ös országgyűlés tanügyi bizottságában a testnevelés ügyének előadója, előterjesztésében azt javasolja, hogy „mivel a letűnt harmadfél évtized alatt a testnevelés nemcsak Európa többi országaiban, de magában az ausztriai monarchiában is nagy haladást tett, a testgyakorlatnak a modern testnevelés rendszerében nagyobb teret kell biztosítani és az iskolákba be kell vezetni” (SIH 1929: 12).<sup>4</sup> Lényegében Kritske tervzetének továbbfejlesztése az 1841-ben kiadott Zay Károly gróf által készített terv (*A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok iskolai rendszere*), melyben a szerző kiemeli az iskolai testgyakorlás fontosságát, és testnevelő tanárok alkalmazását, valamint tornaesernokok felállítását javasolja (SIH 1929: 12). Tervzetét az ágostai hitvallású evangélikusok 1842-ben egyetemes ülésükön elfogadják és annak alkalmazását elrendelik (Bély 1940: 21). Ebbe a sorba illeszthető a debreceni reformá-

<sup>1</sup> Az ezzel kapcsolatos öt alfejezet paragrafusai az alábbi témakörökben tárgyalják a testnevelési jellegű kérdéseket:

„222. A tanulóifjúság egészségi állapotát illető rendtartási intézkedésekről általában. 223. Az ifjúságot fenyegető veszedelmek elhárítása. 224. A tanulóifjúságnak engedélyezendő játékok. 225. A tanulóifjúságnak engedélyezendő játékok fajtái. 226. Ifjúsági játékok kijelölése.” (Bély 1940: 19)

<sup>2</sup> Ezek sorában a görög nyelv, a mértan, a hazai szokások és a hírlapirodalom említetik.

<sup>3</sup> A szabadságharc bukását követően a magyarországi gimnáziumokban életbe léptetett, 1850-es *Organisations Entwurf* a „gymnastikát” rendkívüli tárgyként (az írás, a rajz és az ének mellett) „szükséglet és lehetőségek szerint bevezetendőnek” ítéli, kilátásba helyezve, hogy „ha a szükséglet arányában kivihetőnek és célszerűnek mutatkozik, a tantestületekkel egyetértésben az Országos Tanügyi Bizottság a koronatarományok egy vagy több gimnáziumában, egy vagy esetleg több osztály részére, kötelező tantárgynak nyilváníthatja.” (Idézi Bély 1940: 23)

<sup>4</sup> Jóllehet a bizottság a javaslatot elutasítja, Kritske nem hagyja annyiban: különvéleményt jelent be, melyet ki is nyomtatnak. Egyébként Kritske az a személy, aki először áll elő azzal az ötlettel, hogy a pesti egyetemen vezessék be a testnevelő tanárok képzését.

tus kollégium 1845-ös határozata,<sup>5</sup> majd később az 1858-as tállyai református egyházkerületi közgyűlésnek a sárospataki kollégiumban oktató testgyakorlatokkal kapcsolatos döntése is.<sup>6</sup>

A hatvanas évek elejének szabadabb légkörében aztán színre lépnek azok az erők, amelyek nem szívesen ugyan, de belátják, hogy hosszú távú céljaik érdekében ideig-óráig ajánlatos szövetségre lépniük az enyhén kompromittálódott, ám velük szemben segítőkésznek bizonyuló idős Clair-rel. Az újonnan jövő fiatalok már nem elégednek meg azzal, hogy csupán a gyermekeiket tornáztassák: ők maguk kívánják a gyakorlatokat végezni. A fiatal, elmagyarosodó polgári értelmiség tagjai ők, akik – nem lévén nemesek – a szabadidejükben végzett tevékenységhez szükséges tudásra immár nem származásuk, neveltetésük és hagyományos életvitelük alapján, hanem tudatos öntevékenyséjük és önszervező erejüknek köszönhetően tesznek szert. Ervkészletük szakmai – racionális – technikai: tornázásukat a legfrissebb tudományos ismeretek révén kívánják legitimálni. Jelzésértékű, hogy vezetőjük dr. Bakody Tivadar „orvostudor”, aki, miután a bécsi egyetemen orvosi diplomát szerez, Lembergben lesz egyetemi magántanár. Ugyanígy a svéd tornaelveknek megfelelő tornatermet rendez be, majd turistaként bejárja Nyugat-Európát. Hazatérte után, 1861-ben az *Orvosi Hetilapban* (!) közli programadó cikkét *Országos testgyakorlat* címmel. Ebben a testneveléssel kapcsolatos állami szerepvállalás fontossága mellett érvel:

„Ha a testgyakorlat az iskolai tervbe felvételük és ennek rendszerével célszerű összefüggésbe hozzátik, a legjótékonyabb eredmények következendek be a fiatal ivadék képzésében, viseletében és jellemében. De a testgyakorlat csak úgy hozathatik hathatós összefüggésbe a tanintézeti tervvel, ha nemesak egyesek, de maga az állam venné pártolása alá ez eszmét és biztosítaná annak állását és irányát. Hogy ez lehetségessé váljék, szükséges, hogy minden ezen eszme létesítésére nézve felmerülő pénzkérdések lehető legkönnyebben fejthetessenek meg, ez pedig csak úgy történhet, ha a terv kivételére szükséges eszközök fokonként állítatnak elő. Mindenekelőtt az országnak egy olyanmű középponti testgyakorlóintézettel kell bínia, melyben a gyakorlatot télen és nyáron folytatni lehessen. Ezen intézet szolgálja először a fővárosi fiatalság testgyakorló-iskolájaként, másodsor ez lenne azon középponti tanoda, melyben eleintén a nagyobb, később pedig, ha az állam ez eszmét nagyobb kiterjesztésre méltatná,

<sup>5</sup> „Az 1845-ik (...) évben rendelték el, hogy a testgyakorlat, mely nem rendszeresen ugyan, pár évvel előbb már elkezdődött, minden alsóbb iskolába járó növendéknek fejenként fizetendő díj nélkül tanítassék (...). E rendelet értelmében a testgyakorlat tanítása a tanára jegyzőkönyv szerint életbe is lépett.” A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítőjét idézi Bély 1940: 23.

<sup>6</sup> „1-ször: A testgyakorlat a főiskolában létező legalsó három, ú.n. elemi, I. és II. gymasiális osztályok számára mindenkit egyáltalán *kötelező rendszer tárgyak* közé felvételük, olyformán, hogy ebből ezen három osztály tavasztól késő ősziig délután 6–7 óra között hetenkint 2–2 óra oktatást vegyen.” (Idézi Bély 1940: 24).

<sup>7</sup> „Clair Ignác miután meggyőződött, hogy azon ismereteket, melyek módszeres tornatanításhoz s a modern tornázás vezetéséhez szükségesek, hajlott koránál fogva megszerezni nem képes, ritka önmegtartóztatással nemesak hogy nem ellenezte egy másik tornatanító meghívását, hanem saját állását, cégét és minden jogigényét felajánlotta a tornaacsarnoknak. Fizetését is csak 1864. április 1-ig tartotta meg, amikor aztán végkép megvált a tornaacsarnoktól s visszafoglalt régi állását a testgyakorló-iskolában.” (SH 1928: 502)

a középszerű helységek és falvak számára is képezetnének a testgyakorlótanítók.” (SII 1928: 495)

Bakody és társai erőfeszítéseit siker koronázza: 1866-ban, a kiegyezést közvetlenül megelőző történelmi pillanatban megalakul az NTTE, a *Nemzeti Torna és Tűzoltó Egyesület*, avagy – ahogy időnként nevezik – a *Pesti Tornaegylet*.<sup>8</sup> (Talán nem fölösleges hangsúlyozni: az alapító közgyűlést a pesti evangélikus iskolában tartják!) Az alapszabály szerint az egyesület „célja”:

„a/ tornázás gyakorlása és terjesztése; b/ fi s leány gyermekek tornáztatása; c/ tornatanítók s tűzoltó gyakorló mesterek képzése; d/ tűzoltás.”<sup>9</sup> (...) A testet ügyessé, erőssé s kitartóvá tenni, a növendékekben bátorságot s önbizalmat ébresztetni, s azoknak a társaságában gyakorlott testi munka által üdülést és örömet s eleven ép kedélyt szerezni. (...) Minden évben legalább egyszer *dísz- és versenytornázás* tartatik. A versenyben csak azok vehetnek részt, kik már három hónap óta az egyesületnek növendékei.” (Matolay 1869: 43-75)<sup>10</sup>

Az új egyesület bemutatkozása nemzeti szimbolikával áthatott pompázatos keretek között történik. Az első dísztornázásra 1867. február 2-án a Nemzeti Lovardában, ezerkét-száz fős közönség előtt (!) kerül sor, mely alkalommal a tornászok rend- és szabadgyakorlatokat mutatnak be. A korabeli beszámolók szerint óriási sikert arat a műsor végén az „apotheosis” nevezetű gúlaalakzat, „midőn egy három ember magasságú piramis állott színes fénnel megvilágítva s hozzá a dalárda Kölcsey Himnuszát hangoztatta” (SII 1928: 508). E légkör által áthatott történelmi pillanatban hozza meg báró Eötvös József kultuszminiszter azt a döntést, hogy a testgyakorlást kötelező tárgyként oktasák az újjászerveződő gimnáziumokban. A rendelet – az „évtizedek óta hangoztatott” „örök igazságra” hivatkozva, miszerint „ép lélek csak ép testben lakik” – kiemeli, hogy „különösen az újabb társadalmi viszonyoknál fogva föltétlenül szükséges, hogy az iskolákban a test épségének fenntartására, a testi erő edzésére szintén kiváló figyelem fordíttassék”.<sup>11</sup> Döntése hátterében részben ugyanazon szempontok állnak, amelyek tizenkilenc évvel korábban a magyar képviselőház,<sup>12</sup> tizenhét évvel korábban

<sup>8</sup> A kezdeti években teljes a zűrzavar az egyesület nevét illetően. A legtöbbször PTE-nek, azaz Pesti Tornaegyletnek nevezik, de fölbukkan és később általánosan elfogadottá válik az NTTE, azaz a Nemzeti Tornaegylet elnevezés.

<sup>9</sup> Az alapításkor a tornászok még együtt próbálkoznak a tűzoltókkal. 1868-ban az egyesület „tűzoltó főparancsnoka” Széchenyi Ödön, István gróf fia. 1871-ben azonban a tűzoltók kiválnak, és létrehozzák a Budapesti Önkéntes Tűzoltó Egyesületet (SII 1928: 510, 515). Megjegyzendő: a torna és tűzoltás közös vonása, hogy mindkettő elfojt: az előbbi pszichoanalitikus, az utóbbi konkrét értelemben.

<sup>10</sup> Siklóssy szerint a hatvanas évek elején „Bakodyék társaságában” mintegy nyolcvan-nyolcvanöt ember található. Foglalkozási megoszlásuk alapján egyértelmű, hogy a Tornaegyletet a kis- és középpolgárok, valamint a honorácior értelmiség hozza létre. E megoszlás lényegi elemei a következők: jogász/ügyvéd 24 fő; kereskedő 22 fő; iparos (fodrász, „festész”, kárpitos, bádogos, üveges, „kávé”, aranyműves, stb.) 14 fő; egyéb értelmiségi (orvos, mérnök, tanár, „tollnok”, „könyvtárnok”, „magánzó”) 12 fő; hivatalnok 5 fő; (torna)technikus 3 fő. A társaságban mindössze két arisztokratát (Puttcheány? Géza báró és Széchenyi Ödön gróft), valamint egy gyárost (Gischwind Mihályt) találunk. A nevek többsége német eredetű.

<sup>11</sup> A rendelet kimondja: „A testgyakorlást, mint rendes tárgyat, mielőbb minden osztályban tanítani kell; a költségeket az iskolafenntartók fedezik; ha másképpen nem lehet, egyelőre legalább a nyári hónapokban kell tanítani” (Bély 1940: 27).

<sup>12</sup> A szabadságharc alatt, 1848 augusztusában a képviselőház egy hónapos tárgyalás után – „különös tekintettel a hadiszolgálatra” – el is fogadja, hogy a testgyakorlat kötelező tárgy legyen az elemi iskolákban. A főrendiház azonban a javaslatot elveti (Bély 1940: 26).

pedig – az *Organisations Entwurf*-ot kibocsátó – császári udvar hivatalnokainak szeme előtt – lebeghettek. Az új magyar kormány 1868-ban aztán a népiskolákban is elrendeli a testnevelés kötelező oktatását, mégpedig – jellemző módon – „különös tekintettel a katonai gyakorlatokra” (Rólv 1940: 26). Ugyanez a rendelet a polgári iskolák részére: a „test- és fegyvergyakorlatot” írja elő (SII 1928: 536).<sup>13</sup> E sorba illeszkedik Eötvös azon ígérete is, hogy a tanulmányi alap terhére segíyezni fogja a tornaegyletet. Ígéretét be is tartja: 1870-ben részben minisztériumi támogatásból – részben pedig magánadományozók pénzéből – nyílnak meg a Tornaegylet otthonául szolgáló Nemzeti Tornacsarnok (SII 1928: 512).

Ebben a helyzetben Bakodyék pozíciója jelentősen fölértékelődik, hiszen egyéb alkalmas hely híján a Tornacsarnok, illetve az annak anya- (vagy inkább apa)szervezeteként létező Tornaegylet, pontosabban *Nemzeti Tornaegylet* (NTE)<sup>14</sup> ettől fogva nem csupán a pesti gimnáziumok növendékeiknek tornáztatását,<sup>15</sup> hanem a tornatanítók képzését is monopolizálni tudja.<sup>16</sup> A Bakody által sürgetett országos tornamozgalom – föltételezhetőleg az eötvösi rendeletek hátszelének köszönhetően is – jelentős sikereket mutathat föl: Sopronban 1866-ban alakul meg a *Soproni Torna és Tűzoltóegylet*, ahol ebben az évben egy új tornacsarnok is elkészül. 1867-ben alapítják a *Debreceni Torna-Egyletet* és a *Nagykanizsai Tornaegyletet*; 1868-ban születik a *Nyitra megyei Vívó- és Tornaegylet*, a *Kassai Tornaegylet*, a *Selmehányi Tornaegylet* és a *Sátoralauhelyi Torna-Egylet*. Még ebben az évtizedben hasonló egylet alakul Nagybányán, Gyulán, Kolozsvárott, hogy aztán a hetvenes évektől kezdve sorra jöjjenek létre a tornaegyletek az ország különböző városaiban. Megemlítendő, hogy az első vidéki tornaegyletet 1861-ben (tehát még Bakodyék színre lépése előtt) Brassóban alapítják a helyi szász közösség tagjai a Schmerling-kormány szubvenciójával (SII 1928: 525–535).

## A gimnasztika és a torna közös vonásai és különbségei

Ha közelebről is szemügyre kívánjuk venni a gimnasztika és a torna közötti hasonlóságokat és eltéréseket, ajánlatos definícióikból kiindulnunk.<sup>17</sup> A gimnasztika – mint tudjuk – „oly gyakorlatok rendszere, mellyek tartósságra, erőre, ügyességre és testi szépségre céloznak” – a „gymnastica in corpore sano bonum habitum generare conatur” elve alapján (Hadas 2002). Az 1869-es Matolay-féle *Tornaszabkönyv* (mely az NTTE első hivatalos évkönyvének tekinthető)<sup>18</sup> tornadefiníciója ezzel alapvető ele-

<sup>13</sup> Minden új magyar rendszerben a honvédelmi-testnevelési törvény egyike az elsőeknek. Ez történik majd 1920 után is!

<sup>14</sup> Az alapítás éveinek névbizonytalankodásai után a hetvenes években egyre inkább ez az elnevezés válik elfogadottá.

<sup>15</sup> 1872-ben például nyolc pesti tanintézet 1125 tornász diákja használja (SII 1928: 539).

<sup>16</sup> 1868-tól 1875-ig 449 jelölt szerez tornatanítói képesítést az egylet tornatanfolyamain (SII 1928: 538).

<sup>17</sup> A tornaszat sajátosságait a tanulmány végén található összefoglaló táblázat is tartalmazza. Ebben kurzívval szedtem azokat a jegyeket, amelyek a gimnasztikához képest megváltoztak.

<sup>18</sup> A Tornaszabkönyv az egylet alapszabályait és a tornaszat német–magyar műszótárát egyaránt tartalmazza.

meiben megegyezik: „A tornázás a testnek rendszeres gyakorlása, okszerűen megállapított rendszere mindennemű testgyakorlatoknak, melyek a testnek arányos kifejtését, erőssé, ügyessé s edzetté tevését s az állandó egészség fenntartását eszközlik és közvetve a léleknek épséget, eleveenséget s határozottságot kölcsönöznek” (Matolay 1869: 8–9).

A gimnasztika és a torna egyaránt jelentős késleltetési kondicionáltsággal és modernizációs potenciállal bír; művelésük során az ismétlésnek, a gyakorlásnak, egyfajta monotóniatűrűsnek kiemelkedő jelentősége van. Mindkettő egy „művezető” (majd később tornatanító) irányításával végzett, önfigyelmet, igazodást igénylő, közösségben folytatott tevékenység. Azaz: a gyakorlataik végzéséhez szükséges beállítódások többé-kevésbé azonosak. További közös vonásuk, hogy – hasonlóképpen a másik két korabeli új sporthoz, a víváshoz és az evezéshez – művelésük kockázata alacsony, következésképpen erőszakkontrolljuk szintje magas. Mindkettő a jövő érdekében végzett testi beruházásokat szolgáló gyűjtősporthoz, amelyek nemcsak a harcot, hanem – az idő előrehaladtával párhuzamosan – a versengést is kiiktatják repertoárjukból. A tornaoktatás a fegyelmezési technikák inkorporációjaként, illetve – Foucault-val szólva – a „hatalmi mikrofizika” par excellence érvényesülési terepeként is fölfogható:

„Minden egyes tornaóra neveli a küzdőképességet. Minden egyes sorrakerülő gyakorlat nem más, mint egy-egy akadály, amelyet meg kell csinálni, le kell küzdeni. S ez a küzdelem értékes. Ez nem könnyebb vagy nehezebb sporteszközökkel való gyakorlást, hanem küzdelmet jelent az egész testtel. *A testet kell uralni, legyőzni*, a testet kell a lélekkel együtt odaemelni, hogy mindig, mindenkor, az élet minden körülményei között helyt tudjon állani. A tornászat nem versenyzőket akar képezni, hanem jó magyar embereket akar nevelni. (...) *Nem annyira a sport és szórakozás, mint inkább a munka és a küzdelem számára*. És nem rövid időre, a fiatal kor néhány esztendejére, hanem az egész emberi életre. *A tornászat (...) nem rendez versenyt hétről-hétre*, mert nem akarja az egyén érdeklődését a tanulmányoktól, a munkától elvonni, a kötelességteljesítés alól kivonni.” (Kmettykő 1928: 103 – Az én kiemeléseim: HM.)<sup>19</sup>

A két sport közötti hasonlóságok és különbségek megállapítása nem mindig egyszerű és egyértelmű – különösen eleinte. Ennek érzékeltetése végett vizsgáljunk meg egy korai sajtóközleményt, mely a „pesti torna-egylet” zugligeti disztornázását örökíti meg:

„A múlt vasárnap (...) reggel 10 óra után érkeztem a „szép juhásznő”-höz, mely a kirándulás helyisége volt. A távolról szembetűnő vörös ingek jókor gyanították velem, hogy jó helyen járok, mert itt vannak a megnézni szándékozott tornászok. A tagok egyenruhába voltak öltözve; vörös ing, kék nyakkendő, két öv s fehér nadrág. Jól esett látni a szemnek ez egyforma öltözkű mozgó alakokat, a mint a társas labdajátékban élénken szaladtak ide s tova. Délig tartott a labdázás s 1 órakor ebédhez ült a jóétvágyú kifáradt sereg. (...) A nap legérdekesebb részét a délután 5 óra tájban kezdődött tornász-gyakorlatok képezték. Mintegy 50 egyenruhás tornász, rendben fölállítva, lépdelt szabályosan

<sup>19</sup> Az idézet a szövege „Torna és verseny” című alfejezetéből származik. 1928-as keletkezési dátuma problematikusnak tűnhet, ám mégsem tartom módszertanilag elfogadhatatlannak felhasználását, mivel – visszatekintő, összefoglaló munkaként – letisztultan summázza ötven év tapasztalatait.

elő, vezényszóra, a már elkészített tornázó-térre, mely előtt szép számu néző-közönség foglalt helyet. Kezdődtek először is az ugynevezett: „szabadgyakorlatok”. Szép volt nézni, a mint az a hosszú sort képező 50 egyenruhás fiatal ember, most kezével, majd lábával, vagy egész testével tett jobbra-balra, előre-hátra, szabályos és együttes mozdulatokat, a kimondott vezényszóra. Ezután az erőfejlettsége szerint osztályzott különböző csapatokra szétoszlóván, mindegyik csoport saját szeréhez (pl. nyújtó, ló, bak, ugrókötél, stb) ment, s az előtornászok vezetése alatt végezték a rendes torna-órákon is szokott gyakorlataikat. (...) A budai tornászok közül csatlakoztak néhányan kék ingükben a pesti vörös ingesekhez, s versenyezve adták elő a nehezebbnél nehezebb gyakorlatokat. (...) Végre jött a versenyzés. Három tölgykoszoru, nemzeti szalaggal diszitve, várt három legerősebbre. Egy 33 fontos kődarabot kellett jobbkézrel előre dobni, s ugyancsak hosszú ugrást tenni; a dobás és ugrás hosszúsága összeadtván, az így kapott összeg határozott a díj elnyerésében. Nyertesek lettek: egy Winter nevű fiatal ember, s a két Gutman testvér. Egy előkelő nő nyújtotta át nekik a megérdemlett tölgykoszort. Én – kit ez ünnepély igen érdekelt s mulattatott – az olympiai térekre mentem vissza gondolatomban, s a régi világ ama játékait láttam halottaiból feltámadni e nap délutánján magam előtt, azokban a szép tornász-gyakorlatokban. Adná Isten, hogy mi is oly fokra fejthetnők ki, mint ők, a test edzését, a testi erő képzését, nyilvános felmutatását s közelismerés általi jutalmazását.” (A pesti torna-egylet tagjainak nyilvános disztornázása a Zugligetben. *Vasárnapi Ujság*, 1869. júl. 4. Aláírás: egy tornabarát)

Az idézet – első olvasásra – könnyen azt a benyomást keltheti az olvasóban, hogy a *Szép Juhásznőhöz* fölvonuló vasárnapi társaság igencsak más dolgot csinál, mint a Clair intézetében gimnasztikázó gyerekek. E benyomások nem megalapozatlanok: az alábbiakban magam is elsősorban a torna és gimnasztika elhatárolására utaló jegyeket kívánom belőle kiemelni. Ugyanakkor fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szövegrészlet a mozgalom korai állapotát villantja föl előttünk, így óhatatlanul olyan sajátosságokra is utal, amelyek a későbbiek során kevésbé lesznek jellemzőek a torna művelésére. E sajátosságok közé tartozik, hogy ekkor, a hatvanas évek végén, a tornamozgalom újjászerveződésének időszakában a gyakorlatokat végző személyek nem gyermekek, hanem felnőttek. Ez kétségtől jelentős különbség a gimnasztika és a korai torna között, ám tévednénk, ha ebből a két tevékenység közötti *alapvető* különbségre következtetnénk. A hosszútávú történelmi mozgások ismeretében ugyanis megkockáztatható: az a tény, hogy a hatvanas-hetvenes években jórészt felnőttek tornáznak az újonnan szerveződő tornaegyletekben, nem zárja ki, hogy mindezt a két tevékenység *társadalmi funkcióinak azonosságaként* értelmezzük. Kétszeresen is.

Az első lehetséges értelmezés szerint a felnőttek tornázása a modernizációs folyamat továbbterjedéseként fogható föl. Eszerint az életvitel mind nagyobb szelete kerül a forradalmi változások hatása alá: amit egy generációval korábban még gyerekekkel végeztek el, azt immár felnőttek csinálják. Ez az értelmezés rámutat arra, hogy a kialakulófélben lévő modernitás egyik fontos indikátora a gyermek fölértékelődése. E folyamat része, hogy a 18. század második felétől fogva a pedagógia nemcsak a filozófusok, hanem az állami tisztviselők számára is kitüntetett jelentőségű diszciplína lesz. A gyermek egyre kevésbé törpe, s ily módon tökéletlen felnőtt, hanem inkább csíra,

aki korlátlan jövőpotenciát hordoz magában. (Ha Rousseau *Emiljét* vagy a felvilágosodás egyéb pedagógia-morálfilozófiai műveit idézzük föl, beláthatjuk, hogy a jövőirányult, racionális, modern ember a változások kiépítését, megteremtését, megalapozását a gyermekek, azaz a jövő letéteményeseinek közvetítése révén óhajtja kivitelezni. Mindebben nem lehet nem észrevennünk az idő iránti megváltozott viszonyt; azt az attitűdöt, amely a társadalmi változásokat az idő teleológiájának összefüggérendszerébe illeszti.) E jövőpotenciál beteljesedéseként foghatók föl a felnőttek racionális testgyakorlatai is.

Ám nemcsak így érvelhetünk. Hiszen ha elfogadjuk korábbi megfogalmazásunkat, miszerint a felnőttek a gimnasztika révén a gyermekembert a felnőtt embertől elvárt viselkedésformák és beállítódások elsajátítására trenírozzák, s hogy ezáltal, végső soron, a gyermekben rejlő, testileg is meghatározott potencia révén a családi reprodukció ívének meredekségét igyekeznek fokozni (Hadas 2002), akkor mindezt a felnőttek által végzett tornagyakorlatokkal kapcsolatban is kijelenthetjük. Nem zárható ki ugyanis, hogy – ismét csak végső soron – a tornázó felnőttek ugyanazt a célt tartásuk szem előtt, mint a gyermekekkel végeztetett gimnasztika esetében. Nevezetesen, hogy ily módon (is) próbálják elősegíteni, hogy majdan az ő gyermekük, s ezzel együtt társadalmi csoportjuk (sőt, mi több, az egész nemzet!) autentikusabb, tökéletesebb formában jusson hozzá a kíváncsnak tartott testi praxishoz.

A hatvanas évek végén, amikor Bakodyék a *Szép Juhásznőhöz* vonulnak (hiszen nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a *Vasárnapi Ujság* az ő csapatuk vasárnapi kiuccanását örökíti meg), a gyermekek képében körvonalazódó jövő letéteményeseiként aktivizálják magukat. Részben oly módon, hogy egészségesebbek, edzettebbek, teherbíróbbak kívánnak lenni, ezáltal is növelni igyekezve (társadalmi és biológiai értelemben vett) reprodukciós potenciá(l)jukat, részben pedig úgy, hogy mindent elkövetnek a gyermekek kíváncsnak testi fejlődését biztosító iskolarendszer megteremtése érdekében.

### *Bekebelezési és kirekesztési stratégiák*

Terveik nagyon is racionálisak és konkrétak: miközben magukat igyekeznek megtenni a tornaoktatás monopolizálásához szükséges tudás reprodukciójának felelőseivé, egyetüket is minél kedvezőbb hatalmi helyzetbe kívánják manőverezni. Látszólag ártatlan, szórakozás jellegű vasárnapi kirándulásukat így egy országos intézményrendszer kiépítésére törekvő avantgarde csapat szervezett akciójaként is föl foghatjuk. Ebben az összefüggésben kellő nyomatékot kaphatnak Bakodyék tornatanító-képzésre irányuló elképzelései is. (Ne feledjük: egy éve hozza Eötvös nevezetes döntését a tornatanítás kötelező iskolai bevezetését illetően, s egy év van még hátra a Tornacsarnok elkészültéig.) Ez az összefüggés segíthet abban is, hogy stratégiai jelentőséget tulajdonítsunk Matolay *Tornaszekönyve* alábbi passzusainak, melyekben a tornázás egyes fajtái között tesz különbséget:

„A szerint t.i., a mint a tornázás különös irányban kíván az egyénre hatni, megkülönböztetendő: a/ a nevelési (paedagogiai) b/ az egészségi, c/ a katonai tornázás. (...) A nevelési tornázást az aesthetika szempontja jellemzi, mert az ifjak, fiúk s leányoknak egyaránt helyes testi nevelést kíván adni, s ugyanazért

inkább oly gyakorlatokkal foglalkozik, melyek a testet arányossá, s úgy nyugvában, mint mozgásaiban aesthetikailag széppé képezik, – mintsem nagyobb erőt igénylőkkel. Az *egészségi tornázás* (nem gyógytestgyakorlat), vagy *kőztornázás* (Volksturnen), mely a felnőtt tornászok egyleteiben van otthon, leginkább felöleli a tornászat egész körét, a gyakorlatoknál edzésre s erő kifejtésre több gondot fordít. (...) A *katonai tornázás*nak különös feladata a harczost edzeni, erősíteni, fáradalmak elviselésére szoktatni, a harczászati (tactical) mozdulatok ügyes és gyors kivitelére képesíteni.” (Matolay 1869: 11–12)

Föltételezhető: Matolay nem véletlenül kezdi felosztását a nevelési tornázással, hiszen ez a legsürgetőbb, legaktuálisabb, legnagyobb eséllyel megvalósítható fajtája tevékenységüknek. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy nem akarnak lemondani az egyéb formák említéséről sem, részben, mivel a köz- és katonai tornázást – nem alap-talanul – a nevelési tornázás előfeltételeként fogják föl, részben pedig azért sem, mert pontosan tisztában vannak azzal, hogy a torna – államférfiúi szíveknek különösen kedves – katonai célzatú alkalmazása szintén az iskola közvetítésével érhető el. (Emlékeztetőül: az 1868-as miniszteri rendelet a polgári iskolákban *test- és fegyvergyakorlatoknak* nevezi a kötelező tornaórákat!) A fönti három tornázási forma kívánatosnak minősítését ezért joggal foghatjuk föl az alapító ifjak tudatos *bekebelezési stratégiáiként*.

Amikor korábban úgy fogalmaztunk, hogy a gimnasztika és a torna azonos társadalmi funkcióval bír, természetesen nem zártuk ki, hogy e funkció eltérő társadalmi kontextusban más módon érvényesül. E különbség mindenekelőtt abból származik, hogy a hatvanas évek második felétől a torna (illetve a szerveződő szabadidős sportélet) jóval összetettebb társadalmi erőterben jelenik meg: a testgyakorlatokkal és testhasználattal kapcsolatos tevékenységek és szervezetek egyre több szereplő érdekeit és céljait érintik. A tornázó polgár ezért immár egyaránt megkülönböztetni kényszerül magát a *más sportot űző*, valamint a *másképpen tornázó* polgároktól és arisztokratáktól is. Azaz: nem csupán saját erőterének határait kell kijelölnie és folyamatosan védelmeznie a megállíthatatlanul differenciálódó társadalmi térben, hanem saját erőterén belül is vigyáznia kell arra, hogy az eltérő érdekek és aspirációk képviselői ne hogy kiszorítsák nehezen és éppen csak megszerzett pozícióiból.

Bakodyék tehát *kirekesztési stratégiák* alkalmazására is kényszerülnek. Ebben az időszakban a más sportot, illetve más testgyakorlási formát űzők még kevésbé tűnnek számukra veszélyesnek, mivel viszonylag kevesen vannak, ráadásul az egyéb sportokat a tornászok maguk is gyakorolják. Mint a fenti leírásból is látható, a hatvanas évek végén még magától értetődőnek tekintik, hogy a később mindinkább az atlétika kategóriájába sorolt ugró és dobó versenyszámokat a torna részeként fogják föl. (Jellemző, hogy Matolay egyelőre csak a vívástól és az úszástól határolódik el,<sup>20</sup> nem is sejtve, hogy néhány év múlva milyen komoly harcokat folytatnak majd az atlétákkal az egyes sportágak bekebelezéséért, illetve a sport legitim definíciójáért.) A kirekesztési stratégiák közül ekkor a másképpen tornázókkal szembeni elhatárolódások tűnnek legfontosabbnak számukra. Mindenekelőtt a legfőbb rivális, a „svéd testgyakorlás” irritálja

<sup>20</sup> „Nem nevezzük tornázásnak sem a testi fáradtsággal járó munkát, sem a pusztá mulatságra célzó mozgásokat sem a testgyakorlat egyes nemeit mint a vívás, úszás, stb.” (Matolay 1869: 13)

öket.<sup>21</sup> Emellett a gyógytestgyakorlatoktól, azaz a kórházak testegyenészeti (mai szóval: ortopédiai) osztályain végzett gyógytornától is távolságot tartanak, miképpen a – svéd tornával némileg rokonítható – szobai testgyakorlatok végzőitől is elhatárolják magukat.<sup>22</sup>

Mindezek alapján a *Vasárnapi Ujság* beszámolója joggal tekinthető e kirekesztési és bekebelezési stratégiák – nem is oly ártatlan<sup>23</sup> – részének. (Mindazonáltal nem sok értelmét látom annak, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsunk a szöveg propagandisztikus elemeinek, hiszen voltaképpen természetesnek tekinthető, hogy a tornamozgalom résztvevői minden adandó alkalmat megragadnak terveik érvényesítése érdekében.) Ám túl minden szándékos önérvényesítésen és önmenedzselésen, érdemes föl hívni a figyelmet a beszámoló által spontán ártatlansággal érzékeltetett objektív, s az imént taglalt társadalmi változásokkal összefüggésbe hozható differenciálódási és tagolódási folyamatokra, amelyek révén rámutathatunk a gimnasztika és torna közötti további különbségekre. Amíg azt olvassuk, hogy a „hosszu sort képező 50 egyenruhás fiatal ember” „szabályos és együttes mozdulatokat” végez a „kimondott vezényszóra”, addig nemigen lehet az a benyomásunk, hogy itt a bevett gimnasztikai gyakorlatoktól alapvetően eltérő tevékenység folya (amennyiben persze eltekintünk attól, hogy felnőttek, s nem gyermekek végzik a gyakorlatokat). Miképpen föltételezhető, hogy Clair intézetében is „erőfejltségük szerint osztályozott különböző csapatokra” osztva gimnasztikáztak a gyerekek.

Amikor viszont a korabeli krónikás arról számol be, hogy „mindegyik csoport saját szeréhez (pl. nyújtó, ló, bak, ugrókötél, stb.) ment”, akkor egy olyan differenciálódási folyamat jeleit rögzíti, amelynek köszönhetően a gimnasztikához képest radikálisan új elemek bukkannak föl. A nyújtó, a ló, a bak és az ugrókötél ugyanis a német torna jellegzetes kellékei. (Emlékeztetőül: Matolay a *Tornazsebkönyv*-ben a svéd tornázást a „mi tornázásunkkal, vagyis tulajdonképpen a némethonival” – az én kiemelésem: HM – állítja szembe.) A gimnasztikához képest további új elem, hogy a *kék inges budai* tornászok csatlakoznak a „*pesti vörös ingesek*hez, s versenyezve adják elő a nehezebbnél nehezebb gyakorlatokat”. Látható tehát, hogy – miképpen az evezős egyleteknél<sup>24</sup> – a tornaegyleti szerveződések is mindinkább leképezik a társadalmi differenciálódási folyamatokat. A társadalmi pozíciók térben, illetve csoporthovatartozásban megjelenő

<sup>21</sup> „Meg kell azonban emlékezni az úgynevezett svéd-testgyakorlásról. Ez a mi tornázásunkkal, vagyis tulajdonképpen némethonival egyenlő célra törekszik, de eszközeiben tér el. Kevesebb tornaszert használ, s általában nélkülözi a német tornászás változatosságát, s vidorságát. A svéd testgyakorlat szűlője a szenvedőleges mozgásoknak, melyek a tornászon más egyén által végeztetnek, valamint az úgynevezett kettős (duplizirt) mozgásoknak, melyek csak más segítségével vitethetnek véghez. A mozgások ezen nemei azonban nagyobb szorgalmat tesznek a gyógytestgyakorlatban, mint az egészségesek tornázásában.” (Matolay 1869: 13)

<sup>22</sup> „Végre felemlitem a szobai testgyakorlatot. Lehet szobában is, esekély szerekekkel, például súlyzókkal a testet gyakorolni. (...) Ezt azonban csak a helyes útról való kitérésnek mondhatjuk, s csupán megjegyezzük, hogy a szobai testgyakorlat a társaságban tornázással a versenyt ki nem állja. Hagyjuk azt tehát öreg uraknak, kik restelnek az ifjúság közé vegyülni, s azoknak, kiknek a rendes tornázásra nincs alkalmuk.” (Matolay 1869: 14-15)

<sup>23</sup> A „tornabará” aláírás is arra utal, hogy a narrátor nem kifejezetten kívülálló, b: föltételezést támasztja alá a megfogalmazás – különösen a befejezés – néhány átgondoltan propagandisztikus, stratégiaiaink tűnő kitétele is. (Ld. alább!)

<sup>24</sup> Ekkor már egy-két éve létezik a *Pesti Evező és Ítorlázó Kör* és a *Budai Hajósegylet* is (Hadas 2001c).

különbségeit (budai/pesti, belvárosi/külvárosi, polgár/arisztokrata, tisztviselő/iparos, stb.) a szimbolikus elhatárolódások (kékingesek, vörösingesek) tovább erősítik.

Mi több: ezek az elhatárolódások a társadalmi versengést modelláló sportversenyekben is fölfedezhetők. A beszámoló szerint a budai és pesti tornászok nem csupán abban versengenek egymással, hogy ki mutatja be szebben, fegyelmezettebben, elegánsabban (stb.) a tornagyakorlatokat, hanem egyes ugró- és dobószámokban is. (Arra is érdemes fölfigyelnünk, hogy a versengés ekkor még nem egyesületek, hanem egyének között zajlik. Jellemző, hogy a krónikás csak a nyertesek nevét említi, egyesületüket nem.<sup>25</sup>) Mindez egyúttal azt is jelzi, hogy az újjászerveződő torna ekkor még valódi gyűjtősport: az atlétika irányába nyitott. A később atlétikának számító versenyszámok bekebelezése azért lehetséges, mert – mint már utaltunk rá – a hatvanas évek végén az atlétikai mozgalom egyelőre nem áll azon szervezetségi szinten, hogy kellő ellensúlyt képezhetne a tornászok minden testfejlesztő mozgást, illetve versenyt tornaként monopolizálni igyekvő törekvéseivel szemben. Ugyanakkor Bakodyék a riválisnak tartott svéd tornázás felé zárnak: annak elemeit – a német torna jegyeit kíváncsként föltüntetve – igyekeznek kirekeszteni.

### *Német torna versus svéd torna*

A német torna kidolgozója, Friedrich Jahn<sup>26</sup> Pestalozzi gimnasztikájából és Fichte nemzeteszményéből kiindulva arra törekszik, hogy a „léleknek engedelmes testű, fizikailag jól képzett, egyszerű, igénytelen és ógermán életrend szerint nevelt, bármikor fegyverbe szólítható ifjúságot” teremtsenek (Kun 1988: 191). Ennek érdekében a tornagyakorlatok részeként harcászati gyakorlatokat végeztenek a szabad természetben. „A dombra fel- és leszaladást rohamdeszkával, a cserfaágat nyújtóval, a fatörzset lebegő lával, az élőfát mászórúddal és kötéllel pótolják” (Kmetykó 1928: 77). 1813. októberében, a lipcei „népek csatájában” Jahn egy mintegy kétezer tornászból álló zászlóaljot vezet, melyből 1815-ben Jénában megalakul az első *Burschenschaft*, 1816-ban pedig Hamburgban az első német tornaegylet (Kun 1988: 191).<sup>27</sup> A Jahn-féle tornát az iskola szükségletei szerint a svájci Adolf Spiess fejleszti tovább: a szabadgyakorlatok mellé különféle kézyszer-, rend-, függő- és támaszgyakorlatokat alkot, alkalmazza a később az atlétika részévé váló ugrásnemeket is, s lényegében a teszgyakorlatok valamennyi formáját a torna részének tekinti. Arra törekedve, hogy az egyre nehezedő gyakorlatok és a mozgásanyag stilizációja révén a tevékenység elveszítse

<sup>25</sup> Apró de jellemző indikátor, hogy csupa német nevű versenyző nyer: „egy Winter nevű fiatal ember, s a két Gutman testvér”.

<sup>26</sup> Friedrich Jahn (1778–1852), akit kortársai a „Turnvater” jelzővel illetnek, négy jelszó köré rendezi munkásságát. Ezek: *frisch, frei, fröhlich, fromm*. Főműve a *Deutsche Turnkunst* (1816) (Kemény 1934: 976).

<sup>27</sup> Politikai szerepvállalása miatt Jahnt 1819-ben hét évre börtönbe zárják, s az összes német tornaegyletet 23 évre betiltják. (Ezt nevezi „tornazárnak” a testnevelés-történet.) „1842-től azonban a német kormány elrendeli a torna bevezetését az iskolákban. Németországban a háború előtt 9000 tornaegylet működött, ma – 1828-ban (HIM) – 14.000-nél is több szolgál a német ifjak erősödésére, munkabíráruk és küzdőképessegük fokozására.” (Kmetykó 1928: 78)

közvetlen célra irányultságát, Spiess a következőképpen határozza meg a torna feladatait:

„A torna hivatása, hogy mindenkit testi erőinek szabad használatához juttasson, hogy a test minden tagja természetes rendeltetésének megfelelően és hozzáértéssel gyakoroltassék és ennél fogva a test egyrészt arányosan felépüljön, másrészt egészében a szellem uralma alá kerüljön. Mindenekelőtt pedig kell, hogy a tornaterem a *fegyelemnek és rendnek iskolája* legyen, ahol a fegyelmezetlen cselekvést levetve, a cselekvő erő törvényszerűen bontakozik; nevelőhelye az olyan állampolgároknak, kik a béke minden munkájára és a háború minden próbátételére készek.” (Idézi Kmetykó 1928: 78 – Az én kiemelésem: HM.)

A svéd torna eredete, hivatkozási rendszere és egész filozófiája eltér a német tornától. Az „egyen életműködésével összehangolt”, illetve „racionális” tornarendszer alapjait a dán Franz Naechtegal és a német Guth–Muths követője, a svéd Per Henrik Ling (1776–1839) rakja le. Elképzelése azon alapul, hogy a testnevelést nem lehet kiagyalt gyakorlatokra vagy iránydivatokra építeni, hanem kizárólag csak olyan ismeretekre, amelyek igazát az anatómia és az élettan már bizonyította. A testgyakorlatok oktatója – úgymond – akkor jár el helyesen, ha olyan izomcsoportokat fejleszt, amelyek elősegítik a helyes, szép testtartást, a belső szervek működését. A magasugrást például nem a jobb eredmények elérésére, hanem a tornász ugrótechnikához szükséges alsó végtagizmainak fejlesztésére használja. (Hasonló mesterséges helyzeteket teremt a futásnál és a járásnál, ahol először a lábujjnak kell talajt érnie.) Ling eredetileg négyféle gimnasztikát kíván létrehozni: pedagógiai, orvosi, katonai és esztétikai gimnasztikát. Ezekből azonban csak az első kettő valósul meg (Kun 1988: 191–195).<sup>28</sup>

A német és svéd torna e sajátosságainak fölvázolása többé-kevésbé egyértelművé teheti számunkra, hogy a 19. század hatvanas éveiben a magyar tornamozgalom apostolai miért az előbbi tartják kívánatosnak és követendőnek. Hiszen, túl azon a geopolitikai meghatározottságon, hogy a délnémet (drezdai, hallei), illetve a svájci kezdeményezések a kisebb földrajzi távolságból, illetve a történelmileg kialakult kapcsolatokból adódóan könnyebben hozzáférhetőek a magyarországi szakemberek számára (emlékezzünk: Bakody is Bécsben végzi az egyetemet, s Lembergben lesz magántanár), az alapvető okot a német torna nemzeti hangoltság iránti nyitottságában és ideológiai irányultságában kell keresnünk. Ezeknek köszönhetően egy egyszerű helyettesítési mechanizmus révén – melynek során a német nemzeti elemeket a magyar nemzeti elemekkel cserélik föl – a német torna alkalmassá válik az életvitel erkölcsi, világnézetileg, pedagógiailag és politikailag megalapozott radikális átalakítására. Amikor a test – szó szoros értelmében vett – *egzeciroztatása* a rend, a fegyelem és a cselekvő erő elsajátításának eszközeként definiáltatik, akkor a szorosan vett testpolitika nemzetpolitikaként való újrafogalmazásáról beszélhetünk. Azt pedig – vélhetően – nem kell külön is magyarázni, hogy Magyarországon, a kiegyezés előtti és utáni történelmi pillanatban egy ilyen érvkészlet iránt miért mutatkozik a liberális hatalmi elitben is különösen erős fogékonyság. (Jellemző, hogy a Lembergben még a svéd elvek

<sup>28</sup> A német rendszer rendgyakorlatokat, szabadgyakorlatokat, kéziszer (súlyzó, fa, vasbot, buzogány) -gyakorlatokat, talajtorna-gyakorlatokat, valamint szertornagyakorlatokat használ. Ez utóbbihoz szükséges szerek: nyújtó, korlát, ló, bak, asztal, szekrény, zsámoly, rohamdeszka, ugródeszka, gyűrűhinta, rúd, kötél, létra, bordásfal, gerenda.

szerint tornatermet berendező, orvos végzettségű Bakody, hazatérte után maga is betagozódik a német torna szellemiségét követő többségbe. Pontosabban: *belátja*, hogy Magyarországon e szellemiség elfogadásával játszhat vezető szerepet egy szerveződő mozgalomban.<sup>29)</sup>

A 19. század elején a (falka)vadászó és lóversenyző arisztokrata még az állati testen gyakorolt alkímiák közvetítése révén igyekszik nemzetének jövőjéről gondoskodni. A század első harmadában a „lóversenyt szervező arisztokraták jövőbe néző szemei előtt nem az individuumok hús-vér emberi teste, hanem a nemzet virtuális közösségének elvont társadalmi teste” lebeg (Hadas 2002). A gimnasztika (az evezéshez hasonlóan) már olyan tevékenység, melynek művelése eszközként szolgál a fölemelkedni vágyó polgárok számára, hogy a célba vett jövő érdekében elkezdjék magukon is gyakorolni mindazt, amit egy generációval korábban az arisztokraták még az állatokkal végeztetnek el. A harmincas-negyvenes évek gimnasztikájának „radikálisan újító jellege abban is megnyilvánul, hogy az átmoralizált kollektív nemzeteszmenyt átideologizált individuális testeszménnyé, s az ebből származtatott kollektív testgyakorlatok együttesévé teszi” (Hadas 2002). A német torna ehhez képest abban jelent újdonságot, hogy általa a polgárok immár nem saját társadalmi pozíciójuk, illetve osztályhelyzetük megváltoztatására törekcsenek, hanem a nemzet egésze szempontjából kívánatos célok elérésére. E cél érdekében igyekeznek – sikeresen – szövetséget kötni az államalkotó, nemzeti liberális hatalmi centrummal. Élesebben fogalmazva: a saját társadalmi gyakorlatukban kialakult testhasználatuk követendőnek minősítésével osztályhelyzetük partikuláris nézőpontját univerzalizálják. Ezáltal hasonlóképpen járnak el, mint fél századdal korábban az arisztokraták: önnön stratégiáikat és céljaikat a nemzet egésze szempontjából kívánatosakként tüntetik föl. E célra pedig – holisztikus társadalomképből és az életvitel egészére kiterjedő jellegéből adódóan – a német torna sokkal alkalmasabbnak tűnik számukra a svédnél.

A német torna a testet egy *doboz*ként, azaz egy olyan tárgyként fogja föl, mely belülről tagolatlan, ugyanakkor más dobozokkal egymásra épülve, egymást kiegészítve kiválóan beilleszthető, alárendelhető a tágabb összefüggésrendszerben kialakított nagy céloknak. A doboz egy olyan kollektivisztikus szemléletmód összefüggésrendszerében jelenik meg, mely a *nagyközösséget* a *sok kis doboz* egységeként képzei el. Ebben az összefüggésben megvilágító erejű a NTE 1868-as disztornázására visszautalunk, melynek során a Himnusz hangjaira mutatták be gúlagyakorlataikat a tornászok. A nemzet metaforája itt az egymás vállán álló, piramisszerűen az ég felé magasodó emberdobozok csoportja, akik a nagy egészet kollektív kooperativitásukban jelenítik

<sup>29)</sup> E tekintetben példaértékű egyéni asszimilációs karrier a németből magyarrá váló Bokelberg Ernő. „1839-ben Hannoverben született. Katonai nevelésben részesült, de a katonai pályára nem volt kedve. (...) Neki sem az atletika nem tetszett, amelyet Kraftmeyereinek estűfolt, sem az a törekvés, amely a másik végtelen katonai gyakorlatokat szeretett volna látni a tornában. B.E. a német torna rajongó híve volt, Giuth-Muths, Jahn és Spiess tornájáé. (...) Az NTE művezetője és tornatanárképző tanára lett. (...) Tanította a tornát a Ludoviceumban is. (...) Kitüntette magát az 1876. évi pesti, valamint az 1879. évi szegedi árvízkor. (...) (SIH 1929: 83) Az 1885-ös „*drezdai tornászbotrány*” főszereplője lett. A botrány azért tört ki, mert a magyar küldöttség tagjaként egy magyar nemzeti szalaggal ellátott koszorút helyezett a szöszékre, s amikor azt néhány fanatikus schulvereinista eltávolította, a magyar nemzeti érzületében sértett Bokelberg párbajra hívta ki őket, majd ennek meghíúsulását követően „nem volt maradása egykori német hazájában”. Az esetből hatalmas botrány lett: egy függetlenségpárti képviselő, Olay Szilárd a magyar országházban diplomáciai beavatkozást is követelt, ám Tisza Kálmán ezt elutasította (SIH 1929: 85–87).

meg. Test test mellett, váll váll mellett, test test fölött, váll váll fölött; alul többen, középen kevesebben, fölül legkevesebben. Hierarchia, mely a szoros egymásba fonódás, egymásban gyökerezés, egymáson nyugvás nélkül elképzelhetetlen volna. Hierarchia, mely harmonikus, organikus, alulról építkező. Az alapítás, megalapozás, jövőépítés víziójának hevületében létező polgárok számára e kezdeti stádiumban szükségképpen zavarónak tűnhet minden olyan nézőpont, mely az egész, az egység, a nemzeti ügyként beazonosítható lényeg helyett azt fürkészi, mi is van a doboz belsejében.

A svéd torna viszont éppen kíváncsi. Amikor a testgyakorlatokat izomcsoportok szerint tagolja, akkor a nagy egészre vonatkozó alapkérdéseket figyelmen kívül hagyva a rendszert alkotó mikrostruktúra, a legkisebb egység: az individuum szerkezete és működés módja foglalkoztatja. Ily módon a testet a gép metaforája alapján fogja föl, melynek értelmében a testegész a racionálisan egymáshoz illeszkedő, olajozottan működő részek egységeként működik.<sup>30</sup> A *testmasina*, logikai-megismerési pozícióját tekintve ugyanakkor olyan, mint cseppben a tenger: a funkciói belül rejlenek, ám végső soron a nagy egészet modellálják. Míg tehát a német torna apostola a társadalmat egészében, holisztikusan fogja föl, s a részt az egészből dedukálja, majd a nagy egészet modellszerűen reprodukáló részek harmonikus egymásra épüléséből, egymásba illeszkedéséből alkotja meg újra a nagy egészet, addig a svéd torna kidolgozó fordított utat követnek: a mikroszkopikus részletet állítják középpontba, s ebből indukálják, illetve homológiák útján modellezik a nagy egész működését.

Mindazonáltal a két nézőpont nem áll olyan távol egymástól, mint azt első olvasásra föltételeznénk, hiszen mindkettő a modernitás jellegzetes terméke, melyek a testet a racionálisan tagolt társadalmi világ részeként fogják föl, s csupán (rejtett) metaforáik, illetve logikai és ismerési eljárás módjaik különböznek egymástól. Legfőlőbb az egyik, a némileg archaikusabb, az új jelenséget egy jól ismert referenciahorizont (jelen esetben a nemzeti kollektivitás) összefüggésrendszerébe illeszti. Később azonban megtörténik a differenciálódás, melynek során a külső referenciák által értelmezett jelentéstartalmak fokozatosan elnyerik belső konnotációikat, s egyre kevésbé lesz szükség arra, hogy kívülről legitimálják őket. Esetünkben ez azt jelenti, hogy immár önmagában is érvényes, legitim céllá válhat az individuális test racionális fejlesztése. A svéd torna ezt a későbbi társadalmi állapotot tükrözi. Mindebből az is következik, hogy a kezdeti időszakok generalizálóan holisztikus szemléletmódja előbb-utóbb egy differenciáltabb nézőponttá válik, mely nem csupán a tevékenykedés tárgyával kapcsolatos képzeteket és nézeteket, hanem az ezekkel kapcsolatos pozíciókat is differenciálja. Más szóval: miután sikerült a részérdeket nemzeti érdekként elfogadtatni, a

<sup>30</sup> E tekintetben figyelemre méltó *Az ember-bonctan* címmel a tornatanítók számára 1876-ban írt szakkönyv első két mondata: „A rendszeres tornázás célja a test izmait fokozott, de nem túlerőltetett összehúzódások által erősíteni, azaz rostjait vastagabbá és szívósabbá átalakítani, sőt szaporítani is. Az izmok csoportosított és szabályszerűleg történő összehúzódásai közben, az izmok között elhelyezett visszerekre is nyomás gyakoroltatván, a bennök tartalmazott vér nagyobb erővel hajtatik a jobb szívhez, mint különben az izmok nyugodt állapotában.” (Dr. Torday 1876: 1)

Vagy még egy idézet, a Herkulesben az *Ember mint gép* címmel megjelent cikk alábbi részlete: „A vegyészek szigorú kémiai vizsgálatok alapján kiderítették, hogy az ember rendes tápszerével 24 óra alatt 0.2514 kgm szénét vesz magához, anélkül, hogy tudná. Ez a szén elég. (...) Ha egy kgm szénét égetünk el, keletkezik 7050 caloria és 1 kgm hydrogen élegetésénél keletkezik 34.500 caloria. (...) Az ember a világon létező legjobb calorikus gép. Az ember a teremtés koronája!” (Schwanda Gusztáv: *Ember mint gép. Herkules*, 1888. január 15.)

részérdeken belüli egyes alérdekek közötti megkülönböztetések válhatnak hangsúlyossá.

Ha elfogadjuk e megismerési modell érvényességét, valószínűsíthetjük, hogy a szférán belül az idő múlásával párhuzamosan növekszik majd a svéd jellegű, külső meghatározottságoktól mentes megismerési/hatalmi pozíciók súlya. A magyarországi példa mindenesetre e tétel ékes bizonyítékaul szolgál: megfigyelhető, hogy a századvég felé közeledve, illetve azt követően nagyjából egyensúlyba kerül a svéd és a német torna híveinek tábora, s az iskolai oktatásban (lényegében napjainkig terjedően) megtalálhatóak lesznek mindkét rendszer elemei.<sup>31</sup> Azokban a korszakokban pedig, amikor a tornatanítást, illetve a tornamozgalmat komoly külső erők támadják, az erőtérben belül háttérbe szorulnak a két frakció közötti csatározások, s a hangsúly a fenyegető erőkkel szembeni megfelelő stratégia kialakítására helyeződik. A 19. század utolsó harmada ilyen periódus Magyarországon: a tornászoknak előbb az atlétákkal, ezt követően a rövid idő alatt rendkívüli népszerűsége szert tevő jégsporthoz és kerékpározás híveivel, majd – egyre reménytelenebbül – a minden korábbinál nagyobb tömegeket megmozgató „rugdaló” (azaz labdarúgás) követőivel kell konfrontálódniuk. Ennek érdekében nincs más választásuk, mint hogy folyamatosan expanzióra törekedjenek.

### *Expanziós stratégiák*

A történelmi tényekhez visszatérve: 1870-ben megalakul a *Magyar Tornatanítók Egylete*, mely rögtön memorandumot is megjelentet a Honban az iskolai tornatanítás ügyében (SII 1828: 538).<sup>32</sup> A tornatanítók 1881-ben (az NTE vívótermében) *Magyarországi Tornatanítók Egyesülete (MOTTE)* néven megerősödve szerveződnek újjá: akkor országosan már hétszáz tornatanítóról tudnak. A MOTTE föllép azért, hogy a „tornatanítók a rendes tanárok közé soroltassanak, s hogy a középtanodai ifjúság hetenkint három órán át részesüljön rendszeres tornatanításban” (SIII 1829: 127). A szervezet 1883-tól kiadja a *Tornaügy* című folyóiratot,<sup>33</sup> majd 1885-ben (ismét csak az NTE csarnokában) létrehozza a *Magyarországi Tornaegyletek Szövetségét*, a *MOTESZ*-t (SIII 1829: 126-27). E szervezetek és fórumok folyamatosan hangot

<sup>31</sup> Kétségtelen, hogy a testnevelés iskolai oktatásában lényegében mindmáig megmaradt a feszültség a német és a svéd torna hívei között, összességében mégis kijelenthető, hogy a 19. század végétől a tantervekben többé-kevésbé békésen megfér a kettő egymás mellett. Így például a *Fülközépiskolák testnevelésének új tanterve*, mely 1916-ban jelenik meg, egyaránt fölhasználja a német szorgyakorlatokat és a svéd eredetű, izomcsoportok szerint fölsozított gyakorlatokat, miközben lehetővé teszi a játékok és egyéb sportok (koresolyázás, futás, ugrás, evezés, kirándulás) iskolai alkalmazását is. Kmetykó, a már idézett művében (1828) lényegében azonos súllyal tárgyalja a két tornafajtát, s a „magyar tornáról” mint ezek egyfajta szintéziséről beszél.

<sup>32</sup> Ez még egy-két év múlva egyelőre megszűnik.

<sup>33</sup> A Budapesten kiadott *Tornaügy* 1883-tól 1922-ig létezik. 1910-ig havonta, attól kezdve kéthetente jelenik meg. A MOTTE után kiadója a MOTESZ, majd a Magyarországi Testedző Egyletek Szövetsége, végül a Tornatanítók Egyesülete.

adnak érdekeiknek, céljaiknak, és ennek megfelelően bírálják a tornaoktatás hiányságait. Legfontosabb törekvésük a tornaoktatás – elsősorban mennyiségi értelemben fölfogott – terjesztése.<sup>34</sup>

Az *expansziós stratégiák* részét képezik a disztornázások és a tornaünnepélyek is: 1885-ben az NTE az *országos kiállítás* területére „hívja össze” első országos tornaünnepélyét, melyen tucatnyi tornaegylet tagjai vonulnak föl a tornatérre, s a főhadparancsnok, főpolgármester és más notabilitások jelenlétében Bokelberg Ernő (lásd a 35. jegyzetet!) vezetésével mutatják be szabad- és szergyakorlataikat, továbbá rúdugró-, kötélmászó- és akadályversenyszámaikat (SIII 1829: 140).<sup>35</sup> A következő országos tornaünnepélyre két évvel később Aradon kerül sor, a harmadikra pedig Budapesten, a Hősök terén. Ez utóbbin már 95 középiskola 2800 tanulója vesz részt. A negyedikén, melyet két évvel később rendeznek, csökkenni látszik a lendület: akkor csak 52 középiskola 2300 tanulója van jelen. „Ezért – írja a *Vasárnapi Ujság* alább idézendő cikkében – kívánatosnak látszott az országos tornaverseny decentralizálása, hogy abban a mintegy 44 ezer főre rúgó magyar középiskolai tanuló ifjúságból mennél többen vehessenek részt.” Ezt elősegítendő, kerületi tornaversenyeket szerveznek négy városban, melyeken 1894-ben 3180, 1895-ben pedig 3850 tanuló vesz részt. 1896-ban, az ezredévi ünnepek alkalmával minden eddigi rendezvényen igyekeznek túltenni.<sup>36</sup>

<sup>34</sup> „A közoktatási miniszter 1884/5. évi jelentése kimutatja, hogy a tornaoktatásra kötelezett 14235 népoktatási tanintézet közül 6477-ben a torna egyáltalán nem tanítatik, a paedagogia szabályainak nem megfelelően tanítatik 490-ben, s megfelelően csak 7268-an tanítatik: tehát az iskoláknak majdnem fele nélkülözi a testgyakorlati oktatást! S ahol legfontosabb lenne a testgyakorlati oktatás, a tanítóképződekben, talán itt van legjobban elhanyagolva, amennyiben az ország 70 tanítóképződjé közül csak 26 bír rendes tornateremmel. (...) Magyarország 177 középiskolája közül csak 90 bír tornateremmel! Van ezenkívül az összes középiskoláknak 143 szabad tornateré, de mint a miniszteri jelentés említi, ezek közül csak 122 van felszerelve s a 90 tornaterem közül csak 77 bír felszereléssel. (...) Azt hiszen az itt felsorolt adatok is meggyőzik a tanferfiakat arról, hogy már ideje volna, hogy az az erős reformáló kéz, mely már oly sok aluszékony kulturális intézményünknek tudott erős lökést adni, megbolygassa már egyszer ezt a kérdést is.” (Klio: Adatok a magyar testgyakorlatok történetéhez. *Herkules*, 1886. március 14.) Jóllehet a tornatanítók panaszkodnak, panaszuikat oly módon is olvashatjuk, hogy az 1880-as évek közepén az iskolák nagyobb részében rendes tornatanítás folyik, s hogy a középiskolák túlnyomó többségében van tornázásra alkalmas tér, sőt, hogy az iskolák nagyobb részében tornaterem is található. Ez igen jelentős eredmény 15 év alatt! Ugyanakkor persze teljesen érthető, hogy a tornatanároknak ennél többet akarnak eszközellátottság, presztízs és fizetés tekintetében is.

<sup>35</sup> Figyeljünk föl arra, hogy a tornaünnepélynek az országos kiállítás biztosít intézményes kereteket! A jeles sporteseményeket – így az olimpiákat is – néhány év múlva szintén a világkiállítások részeként rendezik.

<sup>36</sup> „A háromnapos versenyek tetőpontja június 2-a volt, a királylátogatás napja. E napon a 122 tanintézetet képviselő, több, mint 4811 főnyi tanuló ifjúság délután 1/2 3 órakor a Károly-kaszárnya udvarán gyülekezett össze s onnét három katonabanda kísérette, a saját dobjaik pergése és saját trombitásaik harsogása mellett, katonás rendben vonult a verseny színterére. (...) Mikor a menet a versenyterre ért, épp akkor érkezett oda pont a király, ki rögtön a számára készített emelvényre ment s ott szemlét tartott az elvonuló ifjúság fölött, mely hódolat jeléül a király előtt zászlóját meghajtván, példás rendben, fészeken vonult el. (...) Mikor az összes csapatok elhelyezkedtek, előbb Kölescy „Hymnus”-át énekelték el, majd a királyra háromszoros lelkes éljént kiáltottak, melyet Ő felsége láthatólag meghatva, szíves üdvözlésekkel viszonozott. Ezután a csapatok megkezdtek az ú.n. szabadyakorlatokat, mikor az egész csapat különféle állási, testtartási s rohamra induló mozdulatokat végzett s a közel ötezer főnyi tömegnek ugyanazon vezényszóra, egyszerre végrehajtott, ugyanazon mozdulatai oly megkapó látványt nyújtottak, melyhez foghatót alig mondhatnánk. (...) A szabadyakorlatok végeztével a csapatok mindegyike más-más gyakorlathoz fogott. Egyik szertornázást végzett, a másik játékokat csinált, a harmadik súlyokat dobált, a negyedik magas ugrást mutatott be, stb., szóval mindegyik iparkodott a tornázás valamely oly ágát mutatni be, melyben leginkább jeleskedett.” (Krécsey Béla (1896): A magyar tanulók országos tornaversenye. *Vasárnapi Ujság*, 43 (24): 393–394.)

Megfogalmazható tehát, hogy a tornamozgalom célkitűzéseit részleges siker koronázza: a modern versenysport szféráiból egy emberöltő alatt kiszorulnak ugyan, ám az iskolai oktatás bevételeire irányuló stratégiáik teljes sikerrel járnak. A közvetlen versenykésztettség kiélési lehetőségéről lemondanak, ugyanakkor megteremtik az *emberi testhasználat államosításának föltételeit*: a torna az iskolai oktatás részeként kötelezően előírt feladattá válik. E folyamat a modernitás expanziójának részeként fogható föl, melynek során megszilárdulnak az életvitel racionalizációjára irányuló önkontroll, önfejelem, a felsőbb akaratnak alávetett engedelmeskedési késztettség intézményi keretei.

### Diszpozíció-akkumuláció

Az állami feladatvállalásnak természetesen megvannak a diszpozicionális föltételei. Ezek között elsősorban a protestantizmus és a protestáns etika kialakulása említhető, melynek szerepét nem lehet túlbecsülni a testi aszkézis világi gyakorlását, illetve a világ „újraobjektíválását” illetően.<sup>37</sup> Jelzésértékű, hogy a 19. század első felében Magyarországon a protestáns iskolákban vezetik be először a testgyakorlatokat, és protestáns egyházi intézmények adnak helyt a szerveződő tornamozgalom gyűléseinek. E *diszpozíció-akkumuláció* nélkülözhetetlen annak érdekében, hogy a tornamozgalmat létrehozó polgárok vegyék maguknak a bátorságot és önmagukat tegyék meg a tornaoktatás monopolizálásához szükséges tudás – a *testi tőke reprodukciója* – felelő-sévé, ily módon igyekezve minél kedvezőbb hatalmi helyzetbe kerülni.

Az egyre magabiztosabb polgárok a *kirekesztési stratégiák* mellett *bekebelezési stratégiákat* is alkalmaznak: nem csupán saját erőterükön belül igyekeznek kedvezőbb pozícióra szert tenni, hanem erőterük határait is igyekeznek kijelölni, folyamatosan védelmezni, majd egyre kijebb tolni a mind differenciáltabb társadalmi térben. Ennek során hasonlóképpen járnak el, mint fél századdal korábban az arisztokraták: ön-ön\* stratégiáikat és céljaikat a nemzet egésze szempontjából kívánatos stratégiákként tüntetik föl. Élesebben fogalmazva: a saját társadalmi gyakorlatukban kialakult testhasználatuk követendőnek minősítésével osztályhelyzetük partikuláris nézőpontját univerzalizálják. E célra – holisztikus társadalomképéből és az életvitel egészére kiterjedő jellegéből adódóan – a német torna magyarítása tűnik a legalkalmasabb eszköznek számukra.

A tornamozgalom sikereinek köszönhetően kialakul egy olyan bonyolult erőter, melyben a fölhalmozott szakismeret legitim módon újratermelhetővé válik, és az egymással szövetséges, illetve ellenséges pozíciók világosan kikristályosodnak. Tömören

<sup>37</sup> Mellor és Shilling a világ újraobjektíválásáról beszél a reformációt követő időszakról szólva, kiemelve, hogy az egyénnek immár saját testi identitásának megteremtéséért is vállalnia kell a felelősséget. A szerzőpáros Durkheimre hivatkozva fogalmazza meg, hogy lényegében a racionális és aszketikus modern test kialakulása, s így a modernitás egész folyamata visszavezethető a protestantizmus elterjedésére (Mellor–Shilling 1997: 147–155). Talán nem fölösleges ennek kapcsán Weber *Protestáns etikájára* is utalnunk.

foglalmazva: néhány év alatt megszületik a testnevelési mező.<sup>38</sup> Ez teljesen új jelenség a szabadidő-eltöltés 19. századi fajtáit vizsgálva. Először jön létre ugyanis egy olyan, sporttal, illetve testgyakorlással kapcsolatos erőter, mely kellőképpen összetett, a benne meghatározó pozíciókat elfoglalók számára szakmaként definiálódik, s ezáltal az érintettek életvitelének középpontjába kerül. A korábbi tevékenységek, a lóverseny, a vívás, az evezés vagy a gimnasztika nem jutnak el az intézményesülés és differenciálódás hasonló szintjére, mivel viszonylag periférikus jelentőséggel bírnak művelők életben. A vadászat ugyan központi szerepet tölt be az arisztokraták mindennapjaiban, ugyanakkor önálló mezőnek nem tekinthető. Mindenekelőtt azért nem, mert a műveléséhez szükséges szakismeret – a szorosan vett „vadásztudomány” – a nemesi szocializáció része, annak fölhalmozása, illetve birtoklása kapcsán nem alakul(hat)nak ki egymással rivalizáló, relatív autonómiával bíró pozíciók. A vadászat művelése kapcsán így nem szerveződhet bourdieu-i értelemben vett mező sem, hiszen a tevékenység végzéséhez szükséges szakértelem rendi monopóliumokhoz kötött. Következésképpen a tudás birtoklása – mely egyéb privilégiumaik részeként mintegy mellékesen áll az arisztokraták rendelkezésére – nemcsak azt zárja ki, hogy a „vadásztudomány” önálló és autonóm szakmaként jelenjék meg, hanem azt is, hogy az így létrejövő tudás valamilyen módon a laikusokat is célba vegye. A vadászat és a torna összehasonlítása így mikroszinten teszi érzékelhetővé, hogyan keletkezik a modern társadalom a differenciálódási és elhatárolódási stratégiák révén.<sup>39</sup>

Korábban, a „csolnakászatról” szólván, a polgárság és az arisztokrácia férfiúi közötti diszpozicionális versengést vizsgálva (Hadas 2001c) láthattuk: az evezőverseny diszpozicionális kelléktára a polgárság számára biztosított kedvezőbb esélyeket. Az államilag kötelezővé tett tornában – folytatva az öntevékeny gimnasztikában megkezdett tendenciát – a közszemlére kitett, engedelmes, fegyelmezett, másikhoz igazodó gyermektest válik a polgári jövő megteremtésének föltételévé. A diszpozicionális versengés színtere a versenypályáról a tornaterembe, súlypontja pedig a felnőttekről a gyermekekre helyeződik át. A 19. század utolsó harmadától fogva a felnőtt férfiak egyre kevésbé lesznek hajlandóak arra, hogy szabadidejükben lemondjanak a szabad és közvetlen versenyszituáció libidinózus élményéről. Ezzel magyarázható, hogy a hetvenes évektől egyre inkább mozgolódni kezdenek az önmagukat elsősorban a kötött és örömtelen tornával szemben pozicionáló új gyűjtősporthoz, az atlétika hívei, akik között immár nem csupán a diszpozicionális versengésben alulmaradt arisztokratákat, hanem az új iránt nyitott polgárság képviselőit is megtalálhatjuk. De ez már egy következő fejezet.

<sup>38</sup> Jelen esetben a Bourdieu-féle mezőfogalmat alkalmazom. Mint tudjuk, Bourdieu azt a társadalmi mikrokozmoszt tekinti mezőnek, amelyen belül bizonyos tudás monopolizálásáért szimbolikus harc folyik a szakértő testület tagjai között. Mindig mezőről beszélhetünk, mondja Bourdieu, hogyha van arra esély, hogy a szakmai tudás újratermelésének monopolizálása érdekében a különböző szakértők egymással konfliktusba kerülnek – mint mondjuk a vallási mezőben a pap és a próféta között, vagy akkor, amikor egy új stílusirányzat megjelenik a festészetben vagy az irodalomban. A bourdieu-i álláspont szerint a harc nem csupán azért folyik, hogy a szakértők egymáshoz képest milyen pozíciót foglalhassanak el egy adott erőterben, hanem azért is, hogy a laikusokat az általuk képviselt/újratermelt tudás fennhatósága alá vonják. (Erről lásd még: Hadas 2001a)

<sup>39</sup> E szembenállás egyúttal egy szociológiai elméleti megjegyzést is lehetővé tesz számunkra: látható, hogy a modernitás differenciálódásának adott szintjén, Magyarországon, a 19. század utolsó harmadában, hogyan válik alkalmazhatóvá a modern bourdieu-i fogalomkészlet egyik központi kategóriája. Más szóval: a mezőfogalom történelmileg behatárolt, a modernitás meghatározott periódusához, a 19. század utolsó harmadától a 20. század utolsó harmadáig terjedő időszakához kötött.

## Függelék

### A torna jellegzetességei

| I. Társadalmi-kulturális beágyazottság |                                             |                                                                                                                                                                                             |
|----------------------------------------|---------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1.1                                    | Művelő társadalmi bázisa                    | <i>német és magyar polgárság</i>                                                                                                                                                            |
| 1.1.1.                                 | Művelés - műveltetés (mecenatúra, közönség) | közvetlenül végzik a tevékenységet, saját magukon gyakorlatoznak                                                                                                                            |
| 1.2.                                   | Referencia                                  | <i>német, svéd (dán)</i>                                                                                                                                                                    |
| 1.3.                                   | Szervezeti forma                            | <i>egylet, majd iskola</i>                                                                                                                                                                  |
| 1.4.                                   | Szervezet nyitottsága                       | <i>polgárok számára nyitott, később az arisztokraták és a rivális polgári frakciók kirekesztve</i>                                                                                          |
| 1.5.                                   | Sportszocializáció                          | <i>gyerekként megtanulni, felnőttként gyakorolni</i>                                                                                                                                        |
| 1.6.                                   | Finanszírozás                               | <i>polgárok adakozása, majd az állam, illetve egyház tartja fenn az iskolák révén</i>                                                                                                       |
| 1.7.                                   | Nemzet iránti viszony                       | <i>korszakanként változik, eleinte erősen nacionalista</i>                                                                                                                                  |
| 1.8.                                   | Politikai irányultság                       | <i>eleinte radikális/liberális, később konzervatívabb</i>                                                                                                                                   |
| 1.9.                                   | Közönség                                    | <i>nem jellemző, bár ünnepeken előfordul</i>                                                                                                                                                |
| 1.10.                                  | Társasság/közösség                          | <i>közösség, egység</i>                                                                                                                                                                     |
| 1.11.                                  | Tevékenység kezdete, vége                   | <i>1860-as évektől egyletben – 1868-tól iskolákban mindmáig</i>                                                                                                                             |
| 1.12.                                  | Elterjedtsége, gyakorisága                  | <i>heti, majd napi gyakorlat</i>                                                                                                                                                            |
| 1.13.                                  | Ideológia, üdvöztan, szakirodalom           | <i>eleinte általános pedagógiai irodalom, később orvostudományi legitimációjú szakpedagógia, szakdidaktika, tanításmódszertan</i>                                                           |
| 1.14.                                  | Nemek szerepe                               | <i>nők is végzik</i>                                                                                                                                                                        |
| Diszpozíciók                           |                                             |                                                                                                                                                                                             |
| 1.15.                                  | Alapbeállítódás                             | <i>fegyelmezett, igazodó, alkalmazkodó, tűrő, célracionális, tervező, jövőirányult</i>                                                                                                      |
| 1.16.                                  | Férfiasság jellemzői                        | <i>fegyelmezett, elfojtó, közösségi, alázatos, engedelmes</i>                                                                                                                               |
| 1.17.                                  | Test iránti viszony/ testpolitika           | <i>saját test egyenletes, megtervezett, építő szándékú erőfeszítésnek kitéve, folyamatos edzés, gépiesesség, egészség- és jövőirányultság, (alkat)részekre bontott test (test mint gép)</i> |

| 2. A sporttevékenység sajátosságai |                                            |                                                                                                                                  |
|------------------------------------|--------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 2.1.                               | Művelés szintere                           | <i>egyre inkább zárt térben</i>                                                                                                  |
| 2.2.                               | Szintér (pálya jellemzői)                  | sztenderdizálódás felé, nézők igénye nem számít                                                                                  |
| 2.3.                               | Versenyidő                                 | nincs, verseny nem jellemző                                                                                                      |
| 2.4.                               | Eszközigény                                | <i>egyre fontosabbá válik, sztenderdizálódás felé</i>                                                                            |
| 2.5.                               | Eszköz/fünció/cél                          | egyenlő föltételek között mindenki fejleszthesse saját testét, legyen a közösség része                                           |
| 2.6.                               | Társasság: egyéni/csapat                   | egyén föloldódik a közösségben                                                                                                   |
| 2.7.                               | Szabályok                                  | tanulási folyamat, ismétlés, gyakorlás                                                                                           |
| 2.8.                               | Ellenőrző testület                         | <i>tanítói, majd tanári tekintély</i>                                                                                            |
| 2.9.                               | Kockázat mértéke                           | csekély                                                                                                                          |
| 2.10.                              | Küzdők fizikai kapcsolata                  | nincs közvetlen érintkezés, nincs küzdelem                                                                                       |
| 2.11.                              | Profizmus/amatőrizmus                      | egyesületi amatőrök                                                                                                              |
| 2.12.                              | Kvalitások                                 | kitartás, szívósság, fegyelem, monotónia-tűrés engedelmesség                                                                     |
| 2.13.                              | Sportfogadás                               | nincs                                                                                                                            |
| 2.14.                              | Erőszak mértéke                            | nincs, legfőlőbb önkorlátozásként                                                                                                |
| 2.15.                              | Sporttevékenység jellege                   | az egyén a közösségben, a tornacsarnokban, az iskolában; nem versenyez, legfőlőbb esztétikai élményt akar szerezni a közönségnek |
| 2.16.                              | Tevékenység, közvetlen célja               | a test fejlesztése, erősítése, katonai előképzés                                                                                 |
| 2.17.                              | Örömforrás                                 | a sikeresen végrehajtott gyakorlat, az akaratéro, az (ön)fegyelem öröme, protestáns éthosz                                       |
| 2.18.                              | Tev. súlya az életvitelben                 | eleinte kevés, később növekszik                                                                                                  |
| 2.19.                              | Fizikai/szellemi/morális/esztétikai jelleg | erő, esztétikai jelleg (vizualitás), egészséges test, fejlett izomzat, (ön)fegyelem morálja                                      |
| 2.20.                              | Költségigény                               | jelentős (tornacsarnok építése, szerek vásárlása)                                                                                |

## Irodalom

- Bély Miklós (1940): *A gimnáziumi testnevelés múltja*. Budapest. Kiadó megjelölése nélkül
- Bourdieu, Pierre (1994): *Férfiuralom*. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör, 7–55.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit
- Elias, Norbert (1987 [1939]): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat
- A fiúközépiskolák testnevelésének új tanterve (1916): Országos Testnevelési Tanács*. Budapest: Fritz Ármán Könyvnyomdája
- Hadas Miklós (1999): Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika*, 36: 125–144.
- Hadas Miklós (2000): A párbaj és a vívás. *Café Babel*, 3: 91–104.
- Hadas Miklós (2001a): Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale*, 40: 13–16.
- Hadas Miklós (2001b): Kis traktátus lovakról és emberekről. *Holmi*, május: 608–625.
- Hadas Miklós (2001c) Lovak a csolnakban. *Replika*, 43/44: 85–106.
- Hadas Miklós (2002): A gimnasztika, avagy "a fiatalsági öröm köntösébe öltöztetett munka". *Korall*, 15–34.
- Kmetykó János (1928): Torna. In: *A sport enciklopédiája*. Budapest: Enciklopédia R.T.: 75–105.
- Kemény Ferenc (szerk.) (1934): *Magyar Pedagógiai Lexikon*. Budapest: Révai Irodalmi Intézet
- Kun László (1988): *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Matolay Elek (1869): *Tornazsebkönyv*. (A tornászat német–magyar műszótárával) Pest: Rudnyánszky Béla nyomdájából
- Mellor A. Philip–Shilling, Chris (1997): *Re-forming the Body*. London: Sage
- Dr. Siklóssy László (1928): Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék. In: *A magyar sport ezer éve II*. Budapest: Országos Testnevelési Tanács (rövidítés: SII)
- Dr. Siklóssy László (1929): A modern sport előkészítése. In: *A magyar sport ezer éve III*. Budapest: Országos Testnevelési Tanács (rövidítés: SIII)
- Dr. Torday Ferencz (1876): *Az ember-bonctan, élettan és életrendtan rövid kivonatban tornatanítók számára*. Budapest: Franklin Társulat Bizománya